



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(54): 235-239

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

शृङ्गारं साईतेजः

विद्यावारिधि: शोधच्छात्रः,

ज्योतिषवास्तु विभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

पाञ्चरात्रागमेषु विमानमण्डपगोपुराणां स्थापत्यविन्यासः

शृङ्गारं साईतेजः

प्रस्तावना -

भारतीयवास्तुशास्त्रपरम्परायां देवालयनिर्माणं केवलं लौकिकनिर्माणकार्यं न मन्यते, अपितु तद् धार्मिकस्य आध्यात्मिकस्य च जीवनस्य अभिन्नमङ्गत्वेन स्वीकृतम् अस्ति। देवालयः देवस्य निवासस्थानरूपेण, भक्तस्य भगवता सह सम्बन्धस्थापनस्य माध्यमरूपेण च परिगण्यते। विशेषतः वैष्णवागमपरम्परायां देवालयस्य निर्माणं देवतत्त्वस्य मूर्तरूपप्रकाशनस्य साधनत्वेन निरूपितम्। पाञ्चरात्रागमेषु भगवान् विष्णुः परतत्त्वस्वरूपेण प्रतिपाद्यते, तस्य विविधाः व्यूहाः, विभवाः, अन्तर्यामिरूपं तथा अर्चरूपं च धार्मिकव्यवस्थायाः आधारभूतानि तत्त्वानि भवन्ति। अत एव अर्चामूर्तेः प्रतिष्ठा, तस्याः आवासरूपस्य देवालयस्य निर्माणं तथा तत्र नित्यनैमित्तिककर्मणां व्यवस्था—एते सर्वे विषयाः परस्परसम्बद्धाः सन्ति।

पाञ्चरात्रसंहितासु देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः केवलं शिल्पकौशलस्य विषयः नास्ति। तत्र प्रमाणम्, दिशा, स्थानम्, गर्भगृहम्, विमानम्, मण्डपः, प्राकारः, द्वारम्, गोपुरम् इत्यादीनां प्रत्येकस्य अवयवस्य धार्मिकः प्रयोजनसम्बन्धः अपि दृश्यते। श्रीप्रश्नसंहितायां प्रासादनिर्माणस्य विस्तृतविधानं दृश्यते; तत्र गर्भगृहस्य मापनात् आरभ्य प्राकारभित्तीनां, विमानस्य तथा मण्डपानां निर्माणपर्यन्तं विषयाः निर्दिष्टाः सन्ति।

पाञ्चरात्रपरम्परायाः स्थापत्यविचारस्य अध्ययनं कुर्वता केवलं दक्षिणभारतीयमन्दिररूपस्य सामान्यविवरणं न दातव्यम्। अपि तु पाञ्चरात्रसंहितासु प्रतिपादितानां स्थापत्यतत्त्वानां, तेषां धार्मिकप्रयोजनस्य, मन्दिरस्य आन्तरिकबहिःसंरचनायाः च विश्लेषणं करणीयम्। अस्मिन् सन्दर्भे विमानम्, मण्डपः तथा गोपुरम् इति त्रयः प्रधानाः स्थापत्याङ्गाः विशेषमहत्त्वं वहन्ति।

१. पाञ्चरात्रागमस्य स्थापत्यदृष्टिः

पाञ्चरात्रागमः वैष्णवधर्मस्य प्रमुखेषु आगमसम्प्रदायेषु अन्यतमः। अस्य परम्परायां भगवान् नारायणः परमपुरुषरूपेण स्वीकृतः। तस्य अर्चरूपस्य प्रतिष्ठापनाय देवालयस्य निर्माणं आवश्यकं भवति। देवालयः केवलं मूर्तिस्थापनस्य भवनं न भवति, अपि तु देवतत्त्वस्य क्रमशः अभिव्यक्तिं दर्शयन् धार्मिकवास्तुरूपेण विकसितः भवति।

पाञ्चरात्रसंहितासु मन्दिरस्य स्वरूपविषये विविधाः निर्देशाः प्राप्ताः। जयाख्यसंहितायाः विंशतितमः पटलः मन्दिरनिर्माण-प्रतिष्ठाविषयकः विस्तृतः अध्यायः अस्ति। अस्मिन् अध्याये मन्दिरद्वाराणि, पीठस्य प्रमाणम्, प्रतिष्ठाकालः तथा प्रतिष्ठासम्बद्धाः विविधाः विधयः निरूपिताः सन्ति।

पाद्मसंहितायामपि देवालयसम्बन्धिनः अनेकाः विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति। पाञ्चरात्रपरम्परायां मन्दिरस्य निर्माणं, प्रतिमायाः प्रमाणम्, गर्भगृहस्य परिमाणम् तथा विमानस्य उन्नतिः इत्यादयः परस्परं सम्बद्धतया विचार्यन्ते। पाद्मसंहितायाः स्थापत्यसम्बन्धी सामग्री अन्येषु पाञ्चरात्रग्रन्थेषु अपि प्रभावं दर्शयति।

अतः पाञ्चरात्रागमस्य स्थापत्यदृष्टौ मुख्यतः त्रयः पक्षाः दृश्यन्ते—

१. देवालयस्य धार्मिकप्रयोजनम्।

२. स्थापत्यस्य प्रमाणात्मकः विन्यासः।

Correspondence:

शृङ्गारं साईतेजः

विद्यावारिधि: शोधच्छात्रः,

ज्योतिषवास्तु विभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

३. देवतत्त्वस्य स्थापत्यरूपेण अभिव्यक्तिः।

एतेषां त्रयाणां समन्वयेन पाञ्चरात्रदेवालयस्य पूर्णं स्वरूपं निर्मीयते।

२. देवालयस्य मूलसंरचना

पाञ्चरात्रपरम्परायां देवालयस्य केन्द्रस्थानं गर्भगृहं भवति। गर्भगृहे मुख्यदेवतायाः ध्रुवदेवस्य अथवा मूलमूर्तेः प्रतिष्ठा भवति। गर्भगृहस्य अग्रभागे अन्तरालम् अथवा अर्धमण्डपः, ततः मण्डपः, तदनन्तरं बहिःप्राकारः तथा प्रवेशद्वाररूपं गोपुरम् इत्यादीनां विन्यासः दृश्यते। देवालयस्य स्थापत्यविन्यासं सामान्यतः क्षैतिजः तथा ऊर्ध्वाधरः इति द्विधा अवगन्तुं शक्यते। क्षैतिजविन्यासे गर्भगृहस्य स्थानम्, मण्डपानां व्यवस्था, प्राकारस्य विस्तारः, प्रवेशद्वाराणां दिशा च विचार्यते। ऊर्ध्वविन्यासे अधिष्ठानात् आरभ्य शिखरपर्यन्तं विमानस्य विकासः परिगण्यते।

देवालयस्य मूलसंरचना केवलं उपयोगितापरकं नियोजनं न भवति। गर्भगृहं देवस्य सांनिध्यस्य केन्द्रं भवति। मण्डपः भक्तानां तथा उपासकानां धार्मिकक्रियाणां क्षेत्रं भवति। प्राकारः देवालयस्य पवित्रपरिसरस्य मर्यादां स्थापयति। गोपुरं तु बहिर्लोकात् देवालयस्य पवित्रक्षेत्रे प्रवेशस्य प्रतीकात्मकं द्वारं भवति।

अनेन प्रकारेण देवालयस्य प्रत्येकः स्थापत्याङ्गः स्वकीयेन धार्मिकप्रयोजनेन सह सम्बद्धः अस्ति।

३. गर्भगृहस्य स्थापत्यविन्यासः

गर्भगृहं देवालयस्य सर्वप्रधानमङ्गम्। अत्रैव मूलदेवतायाः प्रतिष्ठा भवति। अतः तस्य प्रमाणं, आकारः, दिशा, द्वारविन्यासः तथा बाह्यभित्तीनां व्यवस्था अत्यन्तं सावधानतया निर्धार्यते।

श्रीप्रश्नसंहितायां प्रासादनिर्माणविधौ गर्भगृहस्य प्रमाणस्य विशेषः विचारः दृश्यते। उपलब्धविवरणानुसारं तत्र गर्भगृहस्य न्यूनतमं मापनं द्वादशकरपरिमाणपर्यन्तं निर्दिष्टं दृश्यते तथा अन्येषामवयवानां प्रमाणानि तदनुसारं निर्धारितानि भवन्ति।

गर्भगृहं सामान्यतः वर्गाकारं भवति। वर्गरूपं स्थैर्यस्य, समत्वस्य तथा केन्द्रिततायाः प्रतीकत्वेन भारतीयवास्तुपरम्परायां स्वीकृतम् अस्ति। गर्भगृहस्य मध्यभागे देवमूर्तेः स्थापना भवति। तस्याः सम्मुखे द्वारं भवति। देवमूर्तेः दर्शनमार्गः, प्रदक्षिणापथः तथा मण्डपस्य अक्षीयविन्यासः परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति।

गर्भगृहस्य बाह्यभित्तिषु देवतामूर्तीनां स्थापनेऽपि पाञ्चरात्रपरम्परायाः प्रभावः दृश्यते। वैष्णवमन्दिरपरम्परायां गर्भगृहस्य बाह्यभागेषु विष्णोः विविधरूपाणां, व्यूहानां तथा अन्यदेवतासम्बद्धानां प्रतिमानां विन्यासः दृश्यते। तिरुमलादिदेवालयसम्बन्धी ऐतिहासिकविवरणेषु पाञ्चरात्रपरम्परायां गर्भगृहस्य भित्तिषु व्यूहदेवतास्थापनस्य उल्लेखोऽपि प्राप्तः।

अतः गर्भगृहं देवालयस्य स्थापत्यकेन्द्रमेव न, अपि तु पाञ्चरात्रतत्त्वज्ञानस्य मूर्तप्रतिनिधिरूपमपि भवति।

४. विमानस्य स्वरूपम्

पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्ये विमानम् अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थापत्याङ्गम्। सामान्यतः गर्भगृहस्य उपरि निर्मीयमाणः ऊर्ध्वभागः विमानम् इति कथ्यते। कतिपयेषु स्थापत्यग्रन्थेषु विमानशब्दस्य व्यापकः प्रयोगः सम्पूर्णप्रासादार्थेऽपि दृश्यते। अतः पाञ्चरात्रागमेषु विमानशब्दस्य प्रयोगः सन्दर्भानुसारं विचारणीयः।

श्रीप्रश्नसंहितायां विमानस्य निर्माणसम्बन्धी विषयाः स्पष्टतया चर्चिताः सन्ति। तत्र विमानस्य शिखररूपाणि, तस्य प्रमाणानि तथा अन्येषां स्थापत्यभागानां सम्बन्धः निरूपितः इति उपलब्धविवरणात् ज्ञायते।

विमानस्य ऊर्ध्वसंरचनायां सामान्यतः अधिष्ठानम्, पादः अथवा भित्तिभागः, प्रास्तरम्, ग्रीवा, शिखरम् तथा स्तूपिका इत्यादयः भागाः विचार्यन्ते। विभिन्नेषु आगमेषु नामभेदाः तथा भागभेदाः सम्भवन्ति। अतः सर्वेषां पाञ्चरात्रसंहितानां कृते एकमेव स्थापत्यविधानं निश्चितमिति वक्तुं न युक्तम्।

विमानस्य तलेषु अथवा भूमिषु क्रमशः ऊर्ध्वगमनं दृश्यते। तस्य शीर्षभागे शिखरं तथा स्तूपिका अथवा कलशरूपः भागः भवति। विमानस्य सम्पूर्णसंरचना गर्भगृहस्य ऊर्ध्वविस्ताररूपेण अवगन्तुं शक्यते।

पाञ्चरात्रतत्त्वज्ञानस्य दृष्ट्या विमानस्य धार्मिकमहत्त्वमपि अस्ति। देवालयस्य अन्तःस्थितं देवतत्त्वं बाह्यरूपेण विमानस्य स्थापत्यसंरचनया प्रकटितं भवति। आधुनिकशोधेष्वपि पाञ्चरात्रसम्बद्धदेवालयेषु विमानस्य प्रतिमाविन्यासः तथा तस्य धार्मिकप्रतीकात्मकता विश्लेषिता अस्ति। काञ्चीस्थे वैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरे विमानस्य त्रितलरचना तथा तत्र स्थापिताः प्रतिमाः पाञ्चरात्रव्यूहतत्त्वेन सम्बद्धाः इति डेनिस हड्सनस्य अध्ययनात् ज्ञायते।

५. विमानस्य ऊर्ध्वविन्यासः

विमानस्य स्थापत्यविन्यासे ऊर्ध्वता तथा अनुपातः प्रमुखौ विषयौ स्तः। गर्भगृहस्य विस्तारं, देवमूर्तेः प्रमाणं तथा विमानस्य उन्नतिं परस्परसम्बद्धतया विचार्यते। पाञ्चरात्रपरम्परायां मूर्तिप्रमाणस्य तथा देवालयप्रमाणस्य सम्बन्धः विशेषतया दृश्यते।

पाञ्चसंहितासम्बद्धविवरणेषु प्रतिमायाः प्रमाणानुसारं द्वारस्य, गर्भगृहस्य, विमानस्य तथा मण्डपस्य प्रमाणनिर्णयस्य उदाहरणं दृश्यते। उपलब्धप्रमाणविवरणे प्रतिमायाः समुच्च्रायः आधारभूततया स्वीकृत्य ततः द्वारं, गर्भगृहं, विमानं तथा मण्डपं क्रमशः निर्धारितानि भवन्ति।

अत्र स्थापत्यविचारस्य एकः महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः स्पष्टो भवति— देवालयस्य विभिन्नाः भागाः पृथक् पृथक् न निर्मीयन्ते, अपि तु परस्परप्रमाणसम्बन्धेन नियोज्यन्ते।

विमानस्य आकारेऽपि प्रदेशानुसारं तथा संहितानुसारं भेदः दृश्यते। द्राविडपरम्परायां विमानस्य क्रमशः तलेषु ऊर्ध्वविकासः प्रमुखः भवति। कतिपयेषु पाञ्चरात्रसम्बद्धेषु स्थापत्यविवरणेषु चतुरस्र, अष्टास्र, षडस्रादिरूपाणां चर्चा दृश्यते। अतः विमानस्य एकमेव सार्वत्रिकरूपं पाञ्चरात्रागमस्य नाम्ना निर्दिष्टम् अशक्यम्।

६. मण्डपस्य स्थापत्यविन्यासः

विमानानन्तरं मण्डपः देवालयस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः स्थापत्यभागः। मण्डपः गर्भगृहस्य बहिःस्थितं सभास्थानं भवति। अत्र भक्ताः समागच्छन्ति, धार्मिकक्रियाः सम्पाद्यन्ते, उत्सवसम्बद्धाः कार्यक्रममाः आयोज्यन्ते तथा देवतासम्बद्धाः विविधाः सेवाः क्रियन्ते।

पाञ्चरात्रसंहितासु मण्डपस्य निर्माणस्य चर्चा प्रासादनिर्माणविधेः अन्तर्गतं दृश्यते। श्रीप्रश्नसंहितायां प्रासादनिर्माणसम्बन्धी निर्देशेषु मण्डपनिर्माणस्य सामान्यविधिरपि निर्दिष्टः अस्ति।

मण्डपस्य आकारः, विस्तारः, स्तम्भसंख्या, द्वारव्यवस्था तथा गर्भगृहस्य सान्निध्यं तस्य प्रयोजनानुसारं निर्धार्यते। सामान्यतः अर्धमण्डपः अथवा अन्तरालः गर्भगृहस्य अग्रभागे स्थितः भवति। तदनन्तरं महामण्डपः विस्तृततरं क्षेत्रं निर्माति।

मण्डपस्य स्तम्भाः स्थापत्यदृष्ट्या विशेषमहत्त्वपूर्णाः भवन्ति। स्तम्भेषु भारवहनकार्यस्य अतिरिक्तं अलङ्कारिककार्यं तथा धार्मिकप्रतिमानां प्रस्तुतीकरणमपि सम्भवति। वैष्णवमन्दिर-परम्परायां स्तम्भेषु देवतामूर्तयः, पुराणकथाः तथा अलङ्कारिक-रचनाः दृश्यन्ते।

मण्डपः देवालयस्य बाह्यजनसम्बन्धस्य क्षेत्रमपि भवति। गर्भगृहस्य अन्तरङ्गपवित्रता यत्र मुख्यतया देवतासन्निधौ केन्द्रिता भवति, तत्र मण्डपे भक्तजनानां धार्मिकसहभागिता अधिकतया दृश्यते। अतः मण्डपः गर्भगृहस्य अन्तरङ्गदेवतासन्निधेः तथा बाह्यभक्तिसमाजस्य मध्ये सेतुरूपेण कार्यं करोति।

७. मण्डपानां प्रकाराः तथा प्रयोजनम्

देवालयस्य विस्तारानुसारं एकाधिकाः मण्डपाः निर्मियन्ते। अर्धमण्डपः, महामण्डपः, स्नपनमण्डपः, उत्सवसम्बद्धमण्डपः इत्यादयः नामानि विभिन्नेषु देवालयेषु तथा परम्परासु दृश्यन्ते। सर्वेषां नामानां तथा प्रकाराणां समानरूपता सर्वेषु पाञ्चरात्रग्रन्थेषु नास्ति; अतः ग्रन्थविशिष्टविवरणानुसारं तेषां विवेचनं करणीयम्।

अर्धमण्डपः गर्भगृहस्य प्रवेशभागस्य समीपे भवति। सः गर्भगृहस्य प्रत्यक्षसम्बन्धयुक्तः स्थापत्यभागः। महामण्डपः तु अधिकं विस्तृतं क्षेत्रं भवति। भक्तसमागमः, पूजा, उत्सवसम्बद्धाः क्रियाः तथा धार्मिककार्यक्रमाः तत्र सम्पन्नाः भवन्ति।

पाञ्चरात्रदेवालयस्य स्थापत्ये मण्डपस्य स्थितिः अक्षीयविन्यासेन सम्बद्धा भवति। गर्भगृहस्य द्वारात् बहिः मण्डपस्य विस्तारः क्रमशः भवति। एतादृशः विन्यासः भक्तस्य बहिर्जगतः अन्तःस्थितदेवसन्निधिं प्रति गमनस्य स्थापत्यात्मकमार्गं निर्माति।

दक्षिणभारतीयवैष्णवदेवालयेषु कालक्रमेण मण्डपानां संख्या तथा आकारः अत्यधिकं विकसितः। शिलालेखीय तथा स्थापत्यसाक्ष्येषु विभिन्नकालेषु निर्मितानां मण्डपानां उल्लेखः प्राप्तः। श्रीरङ्गम् आदि विशालवैष्णवक्षेत्रेषु प्राकारान्तरगताः बहवः मण्डपाः तथा गोपुराणि कालक्रमेण विकसितानि इति ऐतिहासिकसाक्ष्यैः ज्ञायते।

८. गोपुरस्य स्थापत्यविन्यासः

गोपुरं देवालयस्य बाह्यप्रवेशस्य महत्त्वपूर्णं स्थापत्याङ्गम्। विशेषतः दक्षिणभारतीयदेवालयवास्तुपरम्परायां गोपुराणां विकासः अत्यन्तं विशिष्टः। प्राकारभित्तौ निर्मितं विशालं प्रवेशद्वारं तथा तस्योपरि निर्मितः बहुस्तरीयः स्थापत्यभागः गोपुरस्य सामान्यरूपं निर्माति।

गोपुरस्य मुख्यप्रयोजनं देवालयपरिसरे प्रवेशस्य व्यवस्था। किन्तु कालक्रमेण गोपुरं केवलं प्रवेशद्वारं न भूत्वा देवालयस्य बाह्यवैभवस्य प्रमुखं स्थापत्यचिह्नं जातम्। दक्षिणभारतीयदेवालयेषु बहूनि प्राकाराणि तथा तेषां प्रत्येकस्य प्रवेशद्वाररूपेण गोपुराणि निर्मितानि भवन्ति।

गोपुरस्य आधारभागः सामान्यतः दृढः तथा विस्तृतः भवति। तस्योपरि क्रमशः संकुच्यमानाः तलाः निर्मियन्ते। शीर्षभागे शिखररूपः भागः तथा स्तूपिकाः स्थाप्यन्ते। गोपुरस्य प्रत्येकस्मिन् तले प्रतिमाविन्यासः, कूट-पञ्जरादिरचनाः तथा अलङ्काराः दृश्यन्ते।

गोपुरस्य स्थापत्यविकासः विशेषतः तमिळ्नाडुप्रदेशे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अभवत्। विशालप्राकारयुक्तेषु वैष्णवक्षेत्रेषु गोपुरं देवालयस्य दूरादेव दृश्यं स्थापत्यचिह्नं भवति। ऐतिहासिकसाक्ष्येषु श्रीरङ्गादिदेवालयेषु बहूनां प्राकाराणां तथा गोपुराणां विकासः कालानुसारं दृश्यते।

९. गोपुर-विमानयोः तुलनात्मकस्वरूपम्

विमानं तथा गोपुरं उभे अपि ऊर्ध्वमुखे स्थापत्याङ्गे स्तः, किन्तु तयोः प्रयोजनं भिन्नम्।

विमानं मुख्यतः गर्भगृहस्य उपरि स्थितं देवसन्निधिसम्बद्धं स्थापत्यरूपम्। गोपुरं तु प्राकारस्य प्रवेशद्वारस्य उपरि स्थितं बाह्यप्रवेशसम्बद्धं स्थापत्यरूपम्।

विमानस्य केन्द्रं गर्भगृहं भवति। गोपुरस्य केन्द्रं प्रवेशमार्गः। विमानं देवालयस्य अन्तरङ्गपवित्रकेन्द्रस्य ऊर्ध्वविस्तारं सूचयति; गोपुरं बहिर्लोकात् देवालयस्य पवित्रपरिसरे प्रवेशस्य संकेतं ददाति।

दक्षिणभारतीयदेवालयवास्तौ उत्तरकालीनविकासेन गोपुराणां ऊर्ध्वता बहुषु देवालयेषु विमानस्य अपेक्षया अधिका जाता। किन्तु एतत् सर्वत्र आद्यपाञ्चरात्रस्थापत्यस्य अनिवार्यलक्षणम् इति न वक्तव्यम्। वास्तवतः देवालयस्य आकारः, कालः, राजकीयसंरक्षणम्, प्रदेशीयशिल्पपरम्परा तथा धार्मिकविकासः इत्यादयः कारणानि गोपुरविमानयोः अनुपाते प्रभावं जनयन्ति।

अतः पाञ्चरात्रागमाधारितदेवालयस्य अध्ययनं कुर्वता मूलागमीयनिर्देशः तथा उत्तरकालीनस्थापत्यविकासः पृथक् पृथक् परीक्षितव्यौ।

१०. प्राकारस्य तथा गोपुरस्य परस्परसंबन्धः

प्राकारः देवालयस्य पवित्रपरिसरस्य सीमां निर्धारयति। तस्य भित्तिषु विभिन्नेषु दिशासु प्रवेशद्वाराणि निर्मियन्ते। यत्र प्रमुखद्वारस्य उपरि ऊर्ध्वसंरचना निर्मियते, तत्र गोपुरस्य स्वरूपं विकसितं भवति।

प्राकाराणां संख्या देवालयस्य विस्तारानुसारं परिवर्तते। विशालवैष्णवदेवालयेषु बहुप्राकारव्यवस्था दृश्यते। प्रत्येकः प्राकारः देवालयस्य आन्तरिकभागात् बाह्यभागं प्रति क्रमिकविस्तारं दर्शयति। श्रीरङ्गमादिदेवालयेषु प्राकाराणां बहुस्तरीयव्यवस्था तथा तेषु स्थितानि गोपुराणि देवालयस्य नगररूपविकासस्य प्रमाणानि सन्ति। दक्षिणभारतीयमन्दिरपरम्परायां कालक्रमेण गोपुराणां महत्त्वं वर्धितम्। ऐतिहासिकस्रोताः श्रीरङ्गक्षेत्रे विभिन्नकालीनमण्डपानां, प्राकाराणां तथा गोपुराणां विकासं सूचयन्ति।

पाञ्चरात्रदेवालयस्य धार्मिकदृष्ट्या प्राकारः केवलं भौतिकसीमा नास्ति। सः पवित्रक्षेत्रस्य परिमितं निर्धारयति। गोपुरं तस्य पवित्रक्षेत्रस्य प्रवेशमार्गं प्रदर्शयति। अनेन प्रकारेण प्राकार-गोपुरयोः स्थापत्यसम्बन्धः अत्यन्तं घनिष्ठः अस्ति।

११. दिशाविन्यासः तथा अक्षीयव्यवस्था

भारतीयदेवालयस्थापत्ये दिशाविन्यासस्य विशेषमहत्त्वम् अस्ति। देवालयस्य मुख्यद्वारस्य दिशा, गर्भगृहस्य स्थिति, देवमूर्तेः

अभिमुखता, मण्डपस्य विस्तारः तथा प्राकारस्य विन्यासः परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति।

पाञ्चरात्रपरम्परायां देवालयस्य निर्माणे वास्तु तथा आगमयोः समन्वयः दृश्यते। देवालयस्य केन्द्रभागे गर्भगृहस्य स्थापना तथा तस्य सम्मुखे क्रमशः मण्डपानां विन्यासः अक्षीयव्यवस्थां निर्माति।

अक्षीयव्यवस्थायाः कारणेन भक्तस्य प्रवेशः, मण्डपगमनम्, अन्तरालप्रवेशः तथा गर्भगृहदर्शनम् इत्यादयः धार्मिकानुभवस्य क्रमिकभागाः भवन्ति।

एषा व्यवस्था केवलं सौन्दर्यपरकनियोजनं नास्ति। देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः भक्तस्य बाह्यजीवनात् आन्तरिकदेवसन्निधिं प्रति गमनस्य प्रतीकात्मकमार्गमपि निर्माति।

१२. प्रमाणव्यवस्था

पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य एकं प्रमुखं वैशिष्ट्यं प्रमाणव्यवस्था। देवालयस्य प्रत्येकः भागः निश्चितेन परिमाणसम्बन्धेन निर्मियते। गर्भगृहस्य विस्तारः, द्वारस्य आयामः, विमानस्य ऊर्ध्वता, मण्डपस्य विस्तारः इत्यादयः परस्परं सम्बन्धिताः भवन्ति।

पाद्मसंहितासम्बद्धप्रमाणविवरणेषु प्रतिमायाः समुच्चयः आधार-भूततया स्वीकृत्य द्वारस्य तथा गर्भगृहस्य प्रमाणनिर्णयस्य उदाहरणं प्राप्तम्। तदनन्तरं विमानस्य तथा मण्डपस्य प्रमाणमपि निश्चितं भवति।

अनेन ज्ञायते यत् पाञ्चरात्रस्थापत्ये प्रमाणं केवलं शिल्पिनः स्वेच्छानिर्भरं न भवति। शास्त्रीयप्रमाणानुसारं देवालयस्य अवयवानां परस्परानुपातः निर्धार्यते।

प्रमाणव्यवस्थायाः मुख्यलाभः स्थापत्यस्य समत्वं, स्थैर्यं तथा सौन्दर्यं भवति। धार्मिकदृष्ट्या प्रमाणशुद्धिः देवालयनिर्माणस्य आवश्यक-काङ्गत्वेन स्वीक्रियते।

१३. स्थापत्ये धार्मिकप्रतीकात्मकता

पाञ्चरात्रदेवालयस्य स्थापत्ये धार्मिकप्रतीकात्मकता विशेषतया विचारणीया। देवालयस्य केन्द्रे विष्णोः अर्चारूपं प्रतिष्ठाप्यते। गर्भगृहं तस्य सान्निध्यस्य केन्द्रं भवति। विमानं तस्य ऊर्ध्वविस्तारं सूचयति। मण्डपः भक्तसमुदायस्य धार्मिकसहभागितायाः क्षेत्रं भवति। गोपुरं बहिर्लोकात् पवित्रक्षेत्रे प्रवेशस्य प्रतीकं भवति।

काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरस्य अध्ययनं पाञ्चरात्रतत्त्वस्य स्थापत्यप्रतिनिधित्वस्य उत्कृष्टमुदाहरणं प्रदर्शयति। तत्र विमानस्य विभिन्नतलेषु स्थिताः प्रतिमाः तथा तेषां कथानकविन्यासः पाञ्चरात्रव्यूहतत्त्वेन सम्बद्धः इति डेनिस हडसनस्य अध्ययनस्य निष्कर्षः।

एतत् उदाहरणं दर्शयति यत् पाञ्चरात्रस्थापत्ये विमानं केवलं भवनस्य छादनरूपं नास्ति। तस्य बाह्यभित्तिषु प्रतिमाविन्यासः अपि दार्शनिकतत्त्वस्य दृश्यरूपं भवितुम् अर्हति।

पाञ्चरात्रस्य व्यूहसिद्धान्ते वासुदेवः, सङ्कर्षणः, प्रद्युम्नः तथा अनिरुद्धः इति चतुर्व्यूहाः प्रमुखाः। स्थापत्यप्रतिमाविन्यासे एतेषां तत्त्वानां प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षप्रभावः कतिपयेषु देवालयेषु दृष्टिगोचरः भवति।

१४. विमानस्य प्रतिमाविन्यासः

पाञ्चरात्रदेवालयेषु विमानस्य भित्तयः केवलं अलङ्कारिकभागाः न भवन्ति। तत्र विभिन्नदेवतारूपाणां तथा पुराणकथासम्बद्धप्रतिमानां स्थापना भवति। प्रतिमानां दिशा, स्थानम् तथा परस्परसम्बन्धः धार्मिकार्थं वहन्ति।

काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरे विमानस्य विभिन्नभागेषु कथात्मक-प्रतिमानां विन्यासः पाञ्चरात्रधार्मिकदृष्ट्या अध्ययनयोग्यः अस्ति। गजेन्द्रमोक्षः, समुद्रमन्थनम्, नरसिंहः, त्रिविक्रमः, कृष्णसम्बद्धाः आख्यानानि इत्यादयः विमानस्य शिल्पविन्यासे दृश्यन्ते इति आधुनिकशोधेन निरूपितम्।

अत्र स्थापत्यं तथा आख्यानं परस्परं सम्बद्धं भवति। प्रतिमानां स्थाननिर्णयः केवलं अलङ्काराय न भवति; अपि तु मन्दिरस्य धार्मिकदर्शनं दृश्यरूपेण प्रस्तुतुं प्रयुज्यते।

एवं विमानं स्थापत्यस्य, मूर्तिशास्त्रस्य तथा आगमतत्त्वस्य संगमस्थानं भवति।

१५. मण्डपः—उपासना तथा सामाजिकसहभागिता

मण्डपस्य स्थापत्यप्रयोजनं गर्भगृहस्य अपेक्षया व्यापकतरम्। गर्भगृहं मुख्यदेवतासन्निधेः केन्द्रं भवति, किन्तु मण्डपः भक्तसमुदायस्य धार्मिकसहभागितां सम्भवयति।

पाञ्चरात्रपरम्परायां नित्यपूजा, नैमित्तिककर्माणि, उत्सवाः तथा विविधाः धार्मिकक्रियाः देवालयजीवनस्य महत्त्वपूर्णाः भागाः। तेषां सम्पन्नतायै मण्डपस्य पर्याप्तं क्षेत्रं आवश्यकं भवति।

मण्डपस्य स्तम्भविन्यासः, छादनरचना, प्रवेशद्वाराणि तथा प्रकाशवायुव्यवस्था स्थापत्यदृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। विशाल-मण्डपेषु अनेकस्तम्भव्यवस्था भारवितरणस्य साधनं भवति। तेषु स्तम्भेषु शिल्पप्रतिमानां विन्यासः स्थापत्यसौन्दर्यं वर्धयति।

अतः मण्डपः केवलं सभास्थानं न, अपि तु देवालयस्य धार्मिकजीवनस्य सक्रियकेन्द्रम्।

१६. गोपुरम्—देवालयस्य बाह्यप्रतिनिधित्वम्

गोपुरं देवालयस्य प्रथमदृश्यप्रतिनिधिरूपेण परिगणितुं शक्यते। भक्तः देवालयस्य समीपं गच्छन् प्रथमं गोपुरस्य दर्शनं करोति। अतः गोपुरस्य आकारः, ऊर्ध्वता तथा अलङ्कारः देवालयस्य बाह्यवैभवं प्रकटयन्ति।

दक्षिणभारतीयपरम्परायां गोपुराणां विकासः विशेषतया मध्यकालोत्तरकाले तीव्रः अभवत्। विशालदेवालयपरिसरे बहूनां प्राकाराणां प्रत्येकस्य प्रमुखद्वारस्य उपरि गोपुरनिर्माणं दृश्यते। श्रीरङ्गादिदेवालयेषु मण्डप-प्राकार-गोपुरसमूहः क्रमशः विकसितः इति ऐतिहासिकसाक्ष्यैः ज्ञायते।

गोपुरस्य बाह्यभागे विविधाः देवतामूर्तयः, पुराणकथाः तथा अलङ्कारिकरचनाः स्थाप्यन्ते। एतेन गोपुरं धार्मिककथानां दृश्यशास्त्ररूपेण परिणमति।

तथापि पाञ्चरात्रागमस्य मूलस्थापत्यविधानं तथा उत्तरकालीन-विशालगोपुरपरम्परा इति द्वौ पक्षौ पृथक् विचारणीयौ। उत्तरकालीनगोपुराणां अत्यधिकविकासः सर्वथा प्रारम्भिकपाञ्चरात्र-संहितासु निर्दिष्टः एव आसीत् इति निष्कर्षः सावधानतया एव स्वीकरणीयः।

१७. विमान-मण्डप-गोपुराणां परस्परसंबन्धः

पाञ्चरात्रदेवालयस्य स्थापत्यव्यवस्थायां विमानम्, मण्डपः तथा गोपुरम् इति त्रयम् परस्परपूरकानि स्थापत्याङ्गानि। विमानं देवालयस्य आध्यात्मिककेन्द्रस्य ऊर्ध्वप्रकाशनम्। मण्डपः देवतासन्निधिं भक्तसमुदायेन सम्बध्नाति। गोपुरं तु देवालयस्य बाह्यजगतः सह सम्बन्धं स्थापयति।

अतः—

गर्भगृहम् → विमानम् → मण्डपः → प्राकारः → गोपुरम्

इति केवलं स्थापत्यक्रमः न, अपि तु देवालयस्य आन्तरिकपवित्रतायाः बाह्यलोकपर्यन्तं क्रमिकविस्तारस्य द्योतकः इति स्थापत्यदृष्ट्या विवेचनीयम्।

गर्भगृहे देवस्य मूर्तिसन्निधिः, विमाने तस्य ऊर्ध्वप्रकाशः, मण्डपे भक्तानां सहभागिता, प्राकारे पवित्रसीमा तथा गोपुरे बाह्यप्रवेशः— एतेषां समन्वयेन देवालयस्य पूर्णं स्थापत्यरूपं निर्मीयते।

१८. पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य वैशिष्ट्यम्

पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं तस्य धार्मिकतत्त्वेन सह स्थापत्यस्य अभिन्नसम्बन्धः। अन्येषां लौकिकभवनानां निर्माणे यथा केवलं उपयोगिता तथा सौन्दर्यं विचार्यते, तथा पाञ्चरात्रदेवालये न भवति। अत्र देवतत्त्वं, प्रतिष्ठाविधानं, मूर्तिप्रमाणं, स्थापत्यप्रमाणं तथा पूजाविधानं परस्परं सम्बद्धानि भवन्ति।

द्वितीयं वैशिष्ट्यं प्रमाणव्यवस्था। गर्भगृहस्य, द्वारस्य, विमानस्य तथा मण्डपस्य प्रमाणानि परस्परानुपातेन निर्धारितानि भवन्ति। पाद्मसंहितासम्बद्धप्रमाणविवरणं अस्य तथ्यस्य समर्थनं करोति। तृतीयं वैशिष्ट्यं विमानस्य धार्मिकप्रतिमात्मकता। विमानं केवलं वास्तुरचनायाः ऊर्ध्वभागः न, अपि तु देवतत्त्वस्य दृश्यप्रतिनिधित्वस्य क्षेत्रमपि भवति। काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरस्य अध्ययनं अस्य विशिष्टस्य पक्षस्य महत्त्वपूर्णं उदाहरणम्।

चतुर्थं वैशिष्ट्यं मण्डपस्य सामाजिक-धार्मिकप्रयोजनम्। मण्डपः देवालयस्य उपासनात्मकजीवनस्य सक्रियभागः भवति।

पञ्चमं वैशिष्ट्यं गोपुर-प्राकारव्यवस्था। उत्तरकालीनदक्षिणभारतीय-देवालयेषु एषा व्यवस्था अत्यन्तं विकसितरूपं प्राप्तवती।

१९. पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य ऐतिहासिकविकासः

पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य विकासं एकरेखीयप्रक्रियारूपेण न अवलोकनीयम्। प्रारम्भिकसंहितासु यत् स्थापत्यविधानं दृश्यते, ततः उत्तरकालीनदक्षिणभारतीयदेवालयेषु विकसितं विशालं विमान-गोपुर-मण्डपसमूहं यावत् स्थापत्यस्य दीर्घः विकासक्रमः अस्ति।

काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरं पाञ्चरात्रतत्त्वस्य स्थापत्यसम्बन्धस्य अध्ययनाय विशेषमहत्त्वपूर्णम्। तस्य त्रितलविमानरचना तथा प्रतिमाविन्यासः पाञ्चरात्रधार्मिकविचारैः सम्बद्धः इति आधुनिक-शोधेन प्रतिपादितम्।

उत्तरकाले दक्षिणभारतीयवैष्णवक्षेत्रेषु प्राकाराणां, मण्डपानां तथा गोपुराणां विस्तारः अधिकाधिकं जातः। श्रीरङ्गम् इत्यादिक्षेत्रेषु बहुप्राकारव्यवस्था तथा बहुगोपुरपरम्परा विकसितरूपेण दृश्यते।

अतः पाञ्चरात्रागमीयस्थापत्यस्य अध्ययनं कुर्वता आगमीयमूल-विधानम् तथा ऐतिहासिकस्थापत्यविकासः इत्येतयोः भेदः स्पष्टतया स्थापनीयः।

२०. निष्कर्षः

पाञ्चरात्रागमेषु देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः धार्मिकतत्त्वज्ञानस्य तथा वास्तुशास्त्रीयप्रमाणव्यवस्थायाः समन्वितरूपं प्रदर्शयति। गर्भगृहं देवतासन्निधिः केन्द्रं भवति। तस्योपरि निर्मीयमाणं विमानं देवतत्त्वस्य ऊर्ध्वविस्तारं तथा स्थापत्यवैभवं प्रकटयति। गर्भगृहस्य पुरतः स्थितः मण्डपः उपासकानां धार्मिकसहभागितायाः क्षेत्रं भवति। प्राकारः देवालयस्य पवित्रपरिसरस्य सीमा निर्धारयति। तस्य प्रवेशद्वारस्य ऊर्ध्वभागे स्थितं गोपुरं बाह्यजगतः पवित्रदेवालयक्षेत्रे प्रवेशस्य स्थापत्यचिह्नं भवति।

पाञ्चरात्रसंहितासु स्थापत्यस्य विषयः केवलं निर्माणतन्त्ररूपेण न प्रतिपादितः। प्रमाणम्, प्रतिष्ठा, मूर्तिविन्यासः, देवतासन्निधिः तथा उपासनाक्रमः—एते सर्वे स्थापत्येन सह सम्बद्धाः सन्ति। श्रीप्रश्नसंहितायां प्रासादनिर्माणस्य विस्तृतनिर्देशाः प्राप्ताः; जयाख्यसंहितायां मन्दिरनिर्माण-प्रतिष्ठाविषयकः विस्तृतः विचारः दृश्यते; पाद्मसंहितायां च मन्दिरस्य तथा प्रतिमायाः प्रमाणसम्बन्धी सामग्री उपलब्धा अस्ति।

विशेषतः विमानस्य स्थापत्यविन्यासः पाञ्चरात्रधर्मदर्शनस्य दृश्य-रूपाभिव्यक्तेः महत्त्वपूर्णं माध्यमम्। काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरस्य उदाहरणेन विमानस्य प्रतिमाविन्यासः पाञ्चरात्रव्यूहतत्त्वेन तथा धार्मिककथाभिः सम्बद्धः भवितुमर्हति इति स्पष्टं भवति।

मण्डपः देवालयस्य उपासनात्मकजीवनस्य सामाजिकपरिमाणं प्रकटयति। गोपुरं तु देवालयस्य बाह्यप्रतिनिधित्वं तथा प्रवेशव्यवस्थां सूचयति। उत्तरकालीनदक्षिणभारतीयदेवालयेषु गोपुरस्य अत्यधिकविकासः तथा बहुप्राकारव्यवस्था पाञ्चरात्रवैष्णवदेवालय-परम्परायाः ऐतिहासिकविकासस्य महत्त्वपूर्णं रूपं दर्शयति।

अतः पाञ्चरात्रागमेषु विमान-मण्डप-गोपुराणां स्थापत्यविन्यासस्य अध्ययनं केवलं वास्तुशिल्पस्य अध्ययनं न भवति। तद् आगमशास्त्रम्, वास्तुशास्त्रम्, मूर्तिशास्त्रम्, वैष्णवदर्शनम्, उपासनापद्धतिः तथा दक्षिणभारतीयमन्दिरपरम्परा—एतेषां समन्विताध्ययनस्य क्षेत्रं भवति। पाञ्चरात्रागमीयदेवालयः तत्त्वस्य, स्थापत्यस्य तथा भक्तेः त्रिवेणीसङ्गमस्वरूपः इति निष्कर्षः स्थापयितुं शक्यते।